

УДК 392:638.1:930.85(477)

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-05

**БОРТНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ: ЗВИЧАЙ «ГЛЯДІТИ БДЖІЛ»
(за польовими матеріалами)****А. А. Дмитренко**

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
dmytrenko.a@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Формування Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України потребує докладного дослідження і популяризації етнокультурних особливостей об'єктів, включених до нього, зокрема поліського бортництва, традиції якого сягають часів Київської Русі. Бортництво акумулювало в собі багатий виробничий досвід, світобачення, народні знання, специфічні знаряддя праці і пристосування, яким належить важлива роль в системі пам'яток України, в побудові музейних експозицій і виставок.

***Метою** розвідки є висвітлення виробничого досвіду бортників на основі польових експедиційних матеріалів, зібраних у різних районах Правобережного Українського Полісся, зокрема характеристика звичаю «глядіти бджіл», що є підсумком річної праці бортників. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення наступних завдань: з'ясування суті поняття «глядіти бджіл»; висвітлення календарних термінів вибирання меду з бортей і колодних вуликів та їх зміни в сучасних умовах; проаналізувати способи вибирання (підрізування) меду та їх залежність від конструктивних особливостей бортей і колодних вуликів; відзначити трансформацію давнього звичаю «глядіти бджіл» у другій половині ХХ – початку ХХІ століття. Об'єктом дослідження є бортництво – як форма лісового і домашнього бджільництва. Предмет дослідження – календарна регламентація та способи вибирання меду із бортей і колодних вуликів.*

***Методологічну основу дослідження** складають принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведене із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень. Уперше в українській етнологічній літературі висвітленні етнокультурні особливості бортницького звичаю «глядіти бджіл». Використані польові матеріали, зібрані автором в різних селах, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, що визначило наукову новизну і актуальність статті.*

***Наукова новизна статті** полягає в тому, що в ній уперше в українській пам'яткознавчій, музеєзнавчій та етнологічній літературі висвітлені етнокультурні особливості бортницького звичаю «глядіти бджіл» та його календарна регламентація. Використані польові матеріали, зібрані автором в різних селах Правобережного Українського Полісся, вперше вводяться до наукового обігу.*

***Висновки.** В основі «глядіння бджіл» лежать звичаєво-обрядові норми, народні знання і світоглядні уявлення, пов'язані із завершальним етапом річної праці бортника – вибирання меду. Наголошується, що календарні терміни зазначеного виробничого процесу визначили наступні маркери: календарні свята (Спаса, Успіння, Пречиста, Воздвиження, Покрова), хліборобський календар (жнива, копання картоплі), розвиток медоносів (цвітіння вересу) і етапи біологічного розвитку бджіл (завершення червіння, підготовка до зимівлі). Відзначено, що значний вплив на терміни глядіння бджіл має поширення домашнього бортництва і*

соціально-економічні процеси останніх десятиліть, що привели до зменшення медоносів, зовнішнього впливу на бджіл (отруєння), поширення хвороб і в результаті істотного зменшення медозборів.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, бортництво, народні знання, борт, колодний вулик, вибирання меду, Правобережне Полісся України.

The formation of the National List of Elements of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine requires a detailed study and popularization of ethnocultural features of the objects included in it, in particular Polissia beekeeping, the traditions of which date back to the times of Kyiv Rus. Beekeeping has accumulated a rich production experience, worldview, folk knowledge, specific tools and devices that play an important role in the system of monuments of Ukraine, in the construction of museum exhibitions.

The purpose of the article is to highlight the production experience of beekeepers based on field expedition materials collected in different areas of the Right Bank of Ukrainian Polissia, in particular to clarify the calendar markers of «watching the bees», which is the result of annual work of beekeepers. The realization of the formulated goal involves solving the following tasks: highlighting the essence of the concept of «watching the bees»; disclosure of terms of selection of honey from boards and log beehives and their change in modern conditions; identification of the main markers of bee sighting, related to the holiday-ritual and agricultural calendar, the development of honeybees and the stages of life of bees. The object of research is beekeeping – as a form of forest and domestic beekeeping. The subject of the research is the calendar regulation and methods of selecting honey from the sides and log hives.

The methodological basis of the study were the principles of historicity, objectivity, system, complexity; monument, museum and historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical). The ethnological method of research is used – collection of field materials according to the author's program-questionnaire; information was collected using the cluster method of research. Field materials are given, which illustrate the main provisions of the article. The scientific novelty of the article is that for the first time in the Ukrainian monumental, museum and ethnological literature the ethnocultural features of the beekeeping custom of «watching the bees» and its calendar regulation are covered. Used field materials collected by the author in different villages of the Right Bank Ukrainian Polissia are introduced into scientific circulation for the first time.

The scientific novelty of the article is that for the first time in the Ukrainian monumental, museum and ethnological literature the ethnocultural features of the beekeeping custom of «watching the bees» and its calendar regulation are covered. Used field materials collected by the author in different villages of the Right Bank Ukrainian Polissia are introduced into scientific circulation for the first time.

In conclusion, the article notes that the «watching the bees» is based on customary ritual norms, folk knowledge and worldviews associated with the final stage of the annual work of the beekeeper – collecting honey. It is noted that the calendar terms of this production process determined the following markers: calendar holidays (Savior, Assumption, Immaculate Conception, and Intercession), agricultural calendar (harvest, digging potatoes), honeydew development (heather flowering) and stages of biological development of bees (completion of redness), preparation for winter). It is noted that the spread of domestic beekeeping and socio-economic processes of recent decades, which have led to a decrease in honeybees, external influences on bees (poisoning), the spread of diseases and as a result of a significant reduction in honey yields, have a significant impact on terms of «watching the bees».

Key words: intangible cultural heritage, beekeeping, folk knowledge, bort (beehive in tree), log beehive, choosing honey, Right Bank Polissia.

Прийняття ЮНЕСКО Конвенції «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» актуалізувало вивчення об'єктів нематеріальної культурної спадщини і в Україні, що спричинило формування з 2012 року Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини (Національний перелік). Сьогодні до нього включено 26 елементів, серед яких і Бортництво Українського Полісся. Зважаючи на підвищення в останні роки туристичного інтересу до нематеріальної культурної спадщини, остання може зайняти вагоме місце не тільки у творенні культурно-туристичних дестинацій, а й формуванні нової моделі сучасного культурного простору. Сьогодні поліське бортництво включене до рекреаційного і культурно-туристичного маршруту «Медове коло» (Рівненщина). Проект «Бортництво», за участі громадського об'єднання «Бортники України», музейників Олексія Нагорнюка та Олексія Черницького реалізується у Рівненському краєзнавчому музеї. Тут створена «жива» експозиція під відкритим небом (колодні вулики, у яких живуть бджоли), за традиційними технологіями відтворюються бортницькі пристосування (жень, лазбень) (5). Національний проект «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» реалізований у Вишгородському історико-культурному заповіднику [1]. Результатом транскордонного проекту «Останні бортники Європи», який охопив Українське, Білоруське, Литовське Полісся і Польщу, став альбом фотохудожника К. Хейке [11]. 2020 року бортницька культура Польщі і Білорусі увійшла до Репрезентативного Списку ЮНЕСКО.

Отож, дослідження елементів НКС є надзвичайно актуальним. Вивчення і збереження тисячолітнього досвіду, нагромадженого поліськими бортниками, сприятиме зростанню можливостей всебічної інтерпретації пам'яток відповідно до запитів та інтересів музейних відвідувачів і культурних туристів. На збереженні, популяризації та ефективному використанні національної культурної спадщини наголошується і в Указі Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» (2020).

Незважаючи на активний інтерес до бортництва як об'єкту нематеріальної культурної спадщини України з боку музейників, практичних бджолярів і науковців, на сьогодні воно залишається дослідженим лише фрагментарно. Першим до вивчення поліського бджільництва звернувся член Товариства дослідників Волині Іван Ковальов, який підготував невеликі дослідження на основі анкетування [3; 4]. Наукова співробітниця інституту матеріальної культури ВУАН Ніна Заглада проаналізувала бортництво села Ново-Шепеличі колишнього Чорнобильського району станом на 1934 рік [2]. Окремі аспекти історії та сучасного стану поліського бортництва висвітлені в альбомі «Бортництво Полісся», виданому Вишгородським історико-культурним заповідником [1]. Однак звичай «глядіти бджіл» дотепер не знайшов належного висвітлення в етнологічній літературі. Це питання частково піднімалося у словнику У. Мовної [7, с. 67], яка розглядає суть терміну «глядіти»; у публікаціях А. Панкової та О. Нагорнюка [9], О. Чебанюк [10], які звернути увагу на часові проміжки вибирання бортного меду.

Джерельну базу склали польові матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2005–2013 рр. (керівник – Р. Омеляшко) та кафедрою музезнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності і Музеєм етнографії Волині та Полісся Волинського національного університету імені Лесі Українки [12–13].

Бортництво – форма бджільництва, що полягає в утриманні бджіл у бортях і колодних вуликах. Первісним є лісове бортництво з якого утворилося домашнє колодне бджільництво при якому колодні вулики розміщували на садибах, встановлюючи їх на дерева і на землі. Специфіка утримання бджіл у бортях і колодах полягає в тому, що бджоли будують собі гніздо самостійно, без втручання людини, тобто без використання штучно створеної вощини. Щоправда, в останні десятиліття окремі бортники практикують встановлення у колодних вуликах невеличких рамок.

Праця бортника розпочинається навесні оглядом і чищенням бортей і колод, наступний етап – підготовка лісових вуллів до роїння. Підсумком праці бортника є вибирання меду. Чітке розмежування між названими етапами праці зафіксоване у с. Копище на Олевщині (Олев. Крст.), де чищення бджіл називають «лековать», підготовку до роїння – «творити», вибирання меду – «глядіти».

Термін «глядіти бджіл» («глядеть пчол») на позначення процесу вибирання меду із бортей і колодних вуликів зафіксований у багатьох селах Правобережного Українського Полісся: «Глядеть треба... Выбират, або глядеть, або глядеть. То глядеть пчолы, знаєте, глядеть» (с. Вітковичі Брзн. Рвн.) [13]; «... гледеть. Да, гледеть мед» (с. Блажове Рктн. Срн.) [13]; «Кажуть, йду гледеть пчолы. Так якби за медом, то да. Пчолы пойду погледить, треба» (с. Масевичі Рктн. Срн.) [13]; «Мона гледить пчолы» (с. Борове Рктн. Срн.) [13]; «Поглядіти. Глядіти пчолы» (с. Осова Дбр. Срн.) [13]; «Я тільки знаю, як дід вибирає мед, гледить пчол»; «Да! Пойду поглежу» (с. Ямпіль і с. Рудня-Вересня Івнк. Вшг.) [13].

Термін «глядіти бджіл» («глядеть пчол») відомий і в інших поліських селах (с. Березове, Познань Брзв. Срн., Старе Село Стрс. Срн., Воронки Влدم. Врс.; Вітковичі Брзн. Рвн., Великий Мидськ Кстп. Рвн. та ін.). Подекуди респонденти відзначали, що тепер так говорять лише люди старшого віку: «Ну, старіє люди кажуть, пойдьом погледим на пчолы» (с. Березове Брзв. Срн.) [13]. В інших селах стверджували, що цим давнім терміном послуговуються дотепер: «І тепер кажуть. Каже, куда йдеш, чи їдеш? – Пчолы глядіти» (с. Воронки Влدم. Врс.) [13]. У с. Лука (Ємлч. Н-В) на позначення процесу вибирання меду із бортей і колодних вуликів вживають термін «подглядати» («батько подглядав»), у ряді сіл – «дивитись»: «В кінці жовтня вже йди дивись пчолы» (с. Масевичі Рктн. Срн.) [13], «З колодей пудризували осенню, дивилися трохи» (с. Мутвиця Зрчн. Врс.) [13].

Поняття «глядіти бджіл» інколи вживається і в значенні доглядати за бджолами. Саме так його подано у словнику У. Мовної [7, с. 67]. Цей термін у значенні доглядати вжитий і в обліковій картці бортництва як елемента нематеріальної культурної спадщини [8]. Окрім поняття «гледіти» («глядіти»), У. Мовна, покликаючись на матеріали з Житомирського Полісся, подає ще й термін «гледеть (вулей)», який визначає як оглядати бджіл [7, с. 67]. Вважаємо, що в цьому випадку поняття вжите саме у значенні вибирати мед з вулля (так на Поліссі зазвичай називають колодні вулики).

Важливим аспектом звичаю «глядіти бджіл» є календарна регламентація вибирання меду, яка істотно різниться від аналогічного виробничого процесу у рамковому бджільництві. Це спричинене особливостями ведення бортництва, яке зародилось як лісовий промисел. Догляд за лісовими вульями потребував багато часу (віддаленість від місць проживання) і фізичних зусиль (підняття на дерева) бортників, тому промисел був організований достатньо раціонально, щоб до мінімуму звести час, що відводився на догляд за бджолами. Ми вже відзначали, що технологічний цикл ведення бортництва включав три основні етапи: чищення («лекованне»), підготовка до роїння («творіння») і вибирання меду («глядіння»). Зважаючи на те, що бортництво було допоміжним заняттям, всі роботи виконувались у вільний від сільськогосподарських робіт час: «лекованне» – ранньої весни, «творення» – після завершення весняної сівби, «глядіння» – в основному після завершення основних хліборобських робіт: «Бо в нас же всьо врем'є нема колі. Ми не так як тие пчолякі, шо они в саду, да колі задумав, то є. А нам треба їхать за сім кілометрув, то я колі встроюсь» (с. Познань Брзв. Срн.) [13].

Польові матеріали з різних регіонів Правобережного Полісся дають підстави стверджувати, що мед із бортей і колодних вуликів вибирали («гляділи») один раз на рік – наприкінці літа – на початку осені – від Спаса до Покрови: «В нас собиралі одін раз на лето, бо ж это не буде часто лазить туди» (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]. Хоча респонденти період від Спаса номінують не літом, а осінню: «осинню до 10 августа», «осинню, перед Спасом» (с. Кочичине і Велика Глумча Ємлч. Н-В) [13]. Такі календарні терміни, з одного боку, обумовлені роїнням бджіл, що в основному завершувалось на початку серпня: «Ну, вже тоді, тоді вирезали позже, мне кажетса. Тоді мени розплоду було» (с. Осни Лгн. Крст.) [13].

Другий фактор, що визначив період глядіння, – завершення цвітіння медоносів і збирання бджолами нектару.

Першою датою, що маркується як початок глядіння бджіл, є свято Спаса (Медовий Спас, 14.08). У багатьох селах мед з бортей і колод вибирали саме напередодні цього свята: *«Перед Спасом уже всьо. Дивились, вибирали»* (с. Лука Ємлч. Н-В) [13]; *«Ну, перед Спасом он вибирав. Всьо, вже закривав»* (с. Великий Мидськ Кстп. Рвн.) [13]. При цьому бортники дивилися, чи є мед: *«Я, наприклад, я вбираю, це того, в нас називається, осинню, перед Спасом. Перед Спасом вибираєм. І токо дивитса – мона взять – узав! Не мона – не берем»* (с. Велика Глумча Ємлч.) [13]. Глядіння бджіл саме до Спаса поширилось у зв'язку з традицією освячувати цього дня мед. У ряді сіл Ємільчищини вважають, що до Спаса бджоли працюють «на пана», а потім на себе, щоб заготувати мед на зиму: *«... остальне вони роблять уже на себе. А це на пана, казали»* (с. Кочичине Ємлч. Н-В) [13]. Про те, що глядіти бджіл потрібно в серпні, щоб бджоли встигли заготовити мед для зимівлі, говорили бджолярі й з інших регіонів: *«Ну, осинню пізно не. Не. Отак, де в ту пору (запис кінця липня – А. Д.). Бо не буде на зиму»* (с. Сенчиці Лкн. Врс.) [13].

У ряді сіл Лугинщини і Сарненщини календарним маркером початку глядіння бджіл є жнива, які розпочиналися наприкінці липня (зазвичай від Прокопа, 21.07). У с. Осни (Лгн. Крст.) мед вибирали у жнива: *«В жнива тоді мед резали. Тоді в жнива»* [13], а у с. Кричильськ (Срн. Срн.) – після їх завершення: *«В колодках я вибирав после жнив. Дівіс, скілька, значіт, вони наносілі»* [13]. Таке глядіння швидше можна назвати контрольним, перевіркою наявності меду і могло здійснюватись лише у вульях, розміщених на садибі або біля неї, так як похід до лісу і піднімання на дерева було дуже складною і затратною у часі справою. У розпал хліборобських робіт селянин не міг собі дозволити нераціонального витрачання часу.

Важливими факторами у глядінні бджіл, на думку окремих респондентів, є температурний режим (має бути тепло) і активність бджіл: *«І зара так більшість в августі, чи в сентябрє вибирають мед. Бо там вже починає холодно. Тогди вибирають мед, пока ше пчоли летают. А вже тогди, як пчоли сєлі, на зиму вже, то тогди нихто їх не одкриває»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [13].

У с. Топільня (Лгн. Крст.) бортники починали глядіти бджіл після завершення цвітіння вересу (коли перестане «грать верес»), що є свідченням завершення сезону заготівлі меду, так як верес є останнім медоносом на Поліссі: *«Ето вже аж покуда не перестане грать верес»* [13]. У Кам'яне (Брзв. Срн.) вважають, що бджоли завершують збирання вересового меду після свята Сплення (Успіння Пресвятої Богородиці, Перша Пречиста, 28.08): *«Мой дєд, ну й я, таке, начинаєм мед вибірать, ето ж не в рамошном, шо будеш качать, а ждом, уже вот верес облетять, всьо, после Сплення вже мона»* [13].

Особливу увагу слід звернути на наступний маркер початку глядіння бджіл – відсутність у бортях і колодних вуликах черви. Справа в тому, що у виробничій бджільницькій літературі поширена думка про так звану роєбійну систему відбору меду з бортей і колодних вуликів, при якій знищувалось бджолине гніздо [8, с. 6]. Не будемо заперечувати можливість застосування таких способів у попередні століття. Підтвердженням цього може бути звернення до бджіл перед вибиранням меду, записане у с. Троща (Влш. Жтм.): *«Здрастуйте, мухі унілі! Ми до вас прийшли, ми ваш труд заберем, а вас у вічність відішлем»* [3, с. 18]. Разом з тим, наведені слова аж ніяк не відображають традиційного ставлення українців до бджіл, яких на Волині вважали «слугами Божими», «сльозами Божої Матері» (с. Бузаки К-К К-К), «Божою мушкою» (м. Вишнівець Тернопільської обл.), «вищим Божим творінням» (с. Обенижі Трск. Квл.), «особливе Боже творіння» (с. Сковородки, Хмельницька обл.) і вірили в те, що їх не можна вбивати [6, с. 17].

Підтвердженням особливо шанобливого ставлення до бджіл є й терміни їх глядіння, що передбачають відсутність черви, аби не вбивати бджіл. Цей час бортники маркують зазвичай другою половиною – кінцем вересня або вживають термін «глибока осінь»:

– *«... то я осинню стараюся вже. Як уже нема черві, щоб мона було. Бо часом черва, то брать не мона. Ну, вже ми знаємо, шо в глибоку осінь... вже черві нема. Вже мона гледіть»*

пчолі» (с. Борове Рктн. Срн.) [13];

– *«Дись уже в вересні. Ну, в кінці вересня... Жовтень, то вже нема нічого. Нічого в йому нема. А ранче підеш, шо вересень, ше черва буде. Як ти вирежеш, пчолей багато попортиш. Бо там ше черва. Вона робить черву ше. Кінець вересня. А в жовтні вже холодно вже, вже не хоче іти. Воне рідко коли вже вилетаютъ. А кінець вересня саме тево. В другий половини вересня»* (с. Луко Влдм. Врс.) [13];

– *«... як не стане черви, як не стане плодити семню... Глянув – є мед уже, нема черви. Вона часом довго червить, семню плодить на зиму вже. Бо вона одмирає, об'їжджає, от. То нема, нема черви вже, то можеш вибрати, як нема»* (с. Бишляк Влдм. Врс.) [13].

У с. Іванчиці (Зрчн. Врс.) часовим маркером для початку глядіння бджіл є інший етап річного циклу життєдіяльності бджоли – вигнання трутнів перед початком зимівлі: *«... подризку то роблять уже як под осінь... Вона ж ізганяє трута етого. Вони ж на зиму трути не остаються. То вони женуть трутів і уходятъ на зимовку»* [13].

Окремі бортники при догляді за бджолами дотримуються традиційного хліборобського календаря, шукаючи для цього вільний від основний робіт час. Тому подекуди йшли глядіти бджіл після того, як покопають картоплю: *«В восень, як уже того, посля бульбей»* (с. Вітковичі Брзн. Рвн.) [13]; *«Як токо картошку покопаєм і пошлі., да й поглядю»* (с. Познань Брзв. Срн.) [13].

Копання картоплі завершувалось в основному до середини вересня, напередодні Другої Пречистої (Різдво Пресвятої Богородиці, 21.09), тому це свято є одним з важливих календарним маркером глядіння бджіл. До лісу ідуть напередодні свята, з 18 вересня, або після нього: *«В концу сєнтября. Под Пречисту. Вже в Пречисту глядять. Обшем, в конце сєнтября. От уже картошку копаєм ми в начале сєнтября, начинаютъ, уже пучті шо начинаютъ [глядіти бджіл – А. Д.]»* (с. Познань Брзв. Срн.) [13]; *«Перший раз йдем ми глядїть... Перед Пречистою... числа восемнадцатого вересня»* (с. Березове Брзв. Срн.) [13]; *«... я ж Вам кажу, дето... з Пречистої»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]; *«Осинню так само. Посля Пречистої. Двадцать первого»* (с. Томашгород Рктн. Срн.) [13].

До Пречистої, за твердженням респондентів, не тільки в основному завершуються найважливіші хліборобські роботи, але й мед уже чистий, так як бджоли остаточно припиняють червити (плодити черву):

– *«Їх токо девляться осинню. Мед забирають... Посля Пречистеї. Ну, минає Пречиста, то говорать, так як у нас, вже вон чистий, вже нема червоти і тоді вже рижуть. Да, вже в вересні»* (с. Князівка Брзн. Рвн.) [13];

– *«Пречиста є. После Пречистої... Оно мона й до Пречистої... як одніє відкриєш, да як нема в роботі червов, бо ше ж вони черв заложивают, то вже мона глядєть. Но як черв є, то неохота ж його внічтожатъ»* (с. Кам'яне Брзв. Срн.) [13].

Вибір саме свята Пречистої як календарного маркеру для глядіння бджіл, обґрунтовується і станом меду, який уже чистий, стиглий і на вулиці ще достатньо тепло, тому бджолам легше прибратися у бортях і вулях після підрізування сот: *«... той мед і капає, і все. Як за тепла єє пригледїть, вона всьо пудбере, пуднесе собі, вичистїть усьо. А вже, як позна, то уже, знаєте, той мед вже тягнетса, шо он захолодає і вже тогди пагано... Їх треба заранньо... то вже от Пречистой мона приглядать. І пошов. Покуда ше тепло»*. Тому, як відзначають бортники, глядіти бджіл потрібно у сорочці, а чистити навесні у кожусі: *«Ти в осень гляді мене в одной сорочци, а навесні в кожусі. Так пчола каже»* (с. Біловіж (Рктн. Срн.) [13].

У ряді сіл бортники глядять бджіл напередодні або після свята Здвиження (Чосний, Здвиження Чесного Хреста, 27.09): *«Перед самим Здвиженням уже ухажуют тие улле»* (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]; *«То вже на Чосний, то вже, кажуть, вже последній мед вибирають»* (с. Березина Врс. Врс.) [13]; *«... двадцять восьмого... вересня. Да, після Здвиження. Последній того. І воно подризаєтса, потом закутивают і так і зимують»* (с. Купель Рктн. Срн.) [13]; *«Двадцить пятого, двадцить шостого. Я йду я глядєть пчолі перед Здвиженням. Перед двадцить сьомим вересня... буває, шо й пузнїше»* (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13].

Останнім для глядіння бджіл є свято Покрова (14.10): *«Покрова ото, якраз на Покрову. я глядєть пчолы... потому шо вони, бачте, ото меньше ж вон покапає і все»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13]; *«Перед Покровою»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]; *«Осинню, я вже... До Покрови»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [1]; *«Мед мона на Покрову, мона з Покрови. Як стане холодней вже»* (с. Блажове Рктн. Срн.) [13]; *«Осенню. Ми перед Покровою»* (с. Великі Озера Дбр. Срн.) [13]; *«А вже остатній раз, значіт, на зімовлю, мед вже... пудрезуют перед Покровою»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13].

Такий, доволі пізній, термін бортники пояснюють тим, що до цього часу мед остаточно досягає, стає густішим. Адже, на відміну від меду з рамкових вуликів, густий мед з яких не викачаєш на медогонці, мед із бортей і колодних вуликів зазвичай зберігали з вощиною: *«А мед вибірають, то можна й зара. Зара ше вон тепло, то вон в колодках ридкий ше, тече. А там уже, перед Покровою, свято Покрови, восинь там вже, в холодну восинь вже йдуть да там глядять, вибірають мед. Вот зара... он ше рідкій, поторкати, то он потече, як вода. Ето ж не то, шо в рамочних да вікачав. А там режеш цельнікі, да той критий, з цельніками»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [13].

Певні зміни у термінах глядіння бджіл відбулися у зв'язку з поширенням домашнього колодного бджільництва, яке умовно можна назвати домашнім бортництвом. Розміщення вулків на садибі дає більші можливості бортникам для догляду за бджолами (*«А коло хати, то ходиш до їх не раз. А через неділю, тай зазираєш»*) (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13], а отже, й для вибирання меду.

У випадку хорошого медового року, коли колодні вулики заповнюються дуже швидко, господарі практикують підрізку меду кілька разів на рік: *«Коли взяток є, голову одкрив, цього кружечка такого, а там чистий. Там ни черви нема, ничего. Вони запас собі роблять. Вот і взяв»* (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13]. Поширеною практикою є підглядання бджіл у травні: *«Ну, десь в маї, як вже наносять повен улик меду. Ну і восинню. Два рази лазили»* (с. Малі Телковичі Влдм. Врс.) [13]. Бджоляр із с. Червона Воля (Грдн. Н-В) підрізує мед частково навесні, коли перецвіли садки (*«Потому шо я з голови, наприклад, весною возьму, садкі перецвітуть, малина, це все»*), потім влітку (*«Я себе... дойонку взяв, чи кілограм два-три, чи, як бачу, чимало є, то добру дойонку возьму»*), і, якщо був мед, то ще й третій раз – восени (*«То мона подризувать, мона й не. Якишо мед є осенню, а знаєш, шо в голові вже там закрили, вже мед пошов до низу»*) [13]. У с. Ямпіль (Івнк. Вшгр.) бджіл гляділи після цвітіння акації: *«Ну, як в пору? Вот ето вот цвіте, наприклад там, акація вже одцвіте, вот серед літа. Уже все одцвіло, отоди вон ето... ціє колоди, всьо, просмотрев. А потом уже, глубокой осенню, як гречка одцвіте. Тоді два рази вирізував»* [13].

По кілька разів на рік дивляться вулики й інші бджолярі, що мають домашні вуллі. Медяр із с. Велика Глумча (Ємлч. Н-В) дивиться колодні вулики через місяць після того, як вибрав мед до Спаса. Бджоляр із с. Червона Воля (Грд. Н-В) ще раз глядить бджіл восени, коли готує вуллі до зими: *«... осинню позно десь як верес перецвів, же все, ідеши ладить вулика на зиму. І там ведро чи двє меду в том вулику береш»* [13].

У ті роки, коли меду дуже багато, бджоли швидко заношують один вулик, кидають його і переходять в інший. Мед з повного вулика господар вибирає. У нього сідають інші бджоли і далі носять взятки (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13].

Поширеною практикою є підрізування меду навесні, під час чищення бортей і колодних вуликів. Дивляться, скільки меду залишилось із зими, залишають щось бджолам на весну, а решту забирають. Якщо восени бортники глядять бджіл, то навесні, коли чистять борті і колодні вуллі, підглядають (приглядають) їх, тобто підрізають зайвий мед. Така практика поширена повсюди на Поліссі: *«Мед навесне, як чистять, то вибірають»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [13]. Залишки вощини з медом підрізували ще й для того, щоб зменшити інтенсивність роїння бджіл: *«Один раз, ну й навесне. Да. Ну то, бачте, як навесні приглядіть, так они меньше... рояться, побольше роботи роблять, а так вельми рої часто выпускають»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13].

Важливе місце у бджільницькому календарі належить святу Теплому Олексію (30.03), коли бджолярі починають весняний огляд вуллів. Саме в цей день і підглядають бджіл: *«Там був мед, которий не з'єлі пчоли за зиму, батько його вирізує. Такиє те стольники гарниє, такиє сивеньки-сивенькиє»* [9]. У ряді сіл навіть побутувала приказка: *«Теплий Олексій просив меду на кисіль»* (с. Рясне Брш. Н-В) [13]. У с. Глинне (Брзс. Срн.) весняний огляд вуллів приурочують до свята Благовіщення (07.04), тоді й підглядають бджіл і підрізують мед: *«Весною. Обязательно, то я знаю. Благосеценне»* [13]. У с. Кричильськ (Срн. Срн.) бджіл підглядають вже тоді, коли вони *«пішли на пашу»*, тоді забирають весь мед: *«Ше навесні навіть одризував собі. Ну, як уже вони ідуть на пашу добре, несут облож»* [13].

Зважаючи на стрімке зменшення в останні десятиліття медоносів, багато бджолярів глядять свої вулли лише навесні, забираючи те, що залишилось після зимівлі: *«Якшо є, то навесні, я обично весною. Да. Потому, шо зариз (запис відбувався наприкінці липня – А. Д.) вибрать ілі осинню, то вони не перезимують. Немає взятку, меду в їх не хватає. Буває таке, шо не хватає і кормов. Собі не заготовлять. Тоді з етого погибають»* (с. Локниця Лкн. Врс.) [13].

Бджоляр із с. Будимля (Млц. Срн.) глядять бджіл тільки з весни, а восени взагалі не зачіпає. Він дивиться, скільки меду у вуллі. Якщо мало, підрізує трохи зверху, а знизу не чіпає, тому що там вощина без меду. Забирає навесні тільки те, що не з'їдять за зиму. Стверджує, що меду з колоди нема. З рамкового в десять разів більше: *«А, допустім, з весни погледеть, а осенню вопше його не чепають. То просто для пліч. А те, шо вони не з'єдять, то весною знов заправлєєм. Ну, як уже вилетят. Від вуліка немає взятку»* [13].

При висвітленні традиції «глядіння бджіл» важливим є такий аспект як способи підрізування меду з бортей і колодних вуликів. Насамперед варто звернути увагу на те, що бджолярі з любов'ю ставились до бджіл, тому спочатку дивилися, чи можна взяти мед і скільки, чи не можна, з тим, щоб бджоли перезимували: *«мона взять – узья! Не мона – не берем»*. «Мона – не мона» визначали за кількістю меду в колоді: *«А отквив довж – подививсь. Я знаю, яке там пространство... оприділяем яке там розстояніє од довже туди. Якшо вже воно з довжею мед, а там сантиметров сорок є, я знаю, шо їм хватить... на зиму»* (Велика Глумча Ємлч. Н-В) [13]. Якщо меду було достатньо, його вибирали.

Всі опитані бортники наголошували, що перш, ніж вибирати мед, дивились скільки потрібно залишити сім'ї для зимівлі. Традиційно бджолам залишали основну частину меду (*«Я їм оставляю основну масу меду»*), а вибирали незначну частину *«для своїх нужд»* (с. Калинівка Лгн. Крст.) [13]. Господарі турбувалися про те, щоб бджоли могли перезимувати: *«... вибираєш, там пчолам кидает пайку»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13]; *«... я забираю свою норму, те, шо мені положено... А часть та, шо їм положено, остаетя їм на зиму»* (с. Біловіж Рктн.) [13]. Подекуди чітко визначали, що бджолам залишали третину зібраного меду: *«... як стари пасічники говорели, третю часть так як то веризати»* (с. Видерта К-К К-К) [13]. Кількість меду, необхідного бджолами для зимівлі, збільшувалася у вітряну і морозну погоду, що також враховували бортники: *«Для великої семні треба п'ять кілограм меду на зиму... А як менча симня, меньшей. І як сидять, як сидять закритії, то меньше їжи їдять. А як вітер шурує, й мороз, тоді вона більше їсть. Тут, у вулику»* (с. Бишляк Влзм. Врс.) [13].

Моральні норми справжнього бджоляра сформульовані у словах респондентів із с. Познань (Брзс. Срн.): *«Я, знаєте, їх жалею, щоб они жили. А мне, тож скоко мне его треба? Сам з'єси да всього не наєсиса»; «Шоб міні є, чи нема, щоб їм було. Бо вони не видержать. Отакє»* [13].

Для того, щоб бджолам перезимувати, великій сім'ї потрібно 8–10–12 кг меду, меншій – 3–5 кг: *«То вони гледели..., щоб хватало пчолам на зиму. Он знав, дед, скоко йой треба на зиму. Кілограмов до трох. Десь так»* (с. Березове Брзв. Срн.) [13].

Були такі сім'ї, у яких мед взагалі не брали, все залишали на зимівлю. Особливо це характерно для останніх років, коли стрімко зменшуються медозбори, що спричинене відсутністю медоносів (колгоспи розвалились і перестали засівати землю), несприятливими погодними умовами, хворобами і масовим травленням бджіл: *«... од то лета було, завісело»*.

Як добри взяткі улєтку, то й пчоли добре дадут. А як погани взяткі, мокро вельми, дощі вельми йдуть, отоди мало й возьме» (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]; *«Дивиса, який вулик. Шоб хватило їм на зиму. Бо як заберем мед, то тож не хватить на зиму... Оцьо одрезав, подивився – ше довго. Довго, то ше трошки»* (с. Хотешів К-К К-К) [13]; *«Дивиса, який вулик. Шоб хватило їм на зиму. Бо як заберем мед, то тож не хватить на зиму. Да. Якишо то воно оттиля то шчитай, шо набрав уже. То вже забрав усе. Оцьо одрезав, подивився ше довго, довго, то ше трошки»* (с. Сівки Брзн. Рівн.) [13]. Як кажуть бортники, рік на рік не приходиться – бувають роки «медові», а бувають і неврожайні на мед: *«Як рок... Як рок добрий, да вони заносять до самого того, до самого дна, ну то возьмеш. А буває, шо воск вирежеш, а меду нема. А мед оставляєш їм на зиму. І так»* (с. Борове Рктн. Срн.) [13].

При вибиранні меду бортники намагалися залишити бджолам весняний мед, а осінній, вересовий і падевий, забрати весь, так як він вважається недобрим для зимівлі: *«... уже вона цего, дивітса, де якого треба прибрать. Бо часом буває де з вересу, то його убірає, той мед»* (с. Осни Лг. Крст.) [13]; *«Осінній... Я його всей забираю цей, в основном запечатаний, хороший мед, весняний я оставляю для їх. Весняний»* (с. Калинівка Лгн. Крст.) [13].

Навесні, під час чищення бортей і колод, бортники також перевіряли кількість меду і дивились, щоб його вистачило до періоду активного медозбору, інакше бджоли можуть піти з вулика: *«... так, шоб же ж було для пчоли, оставалось. Бо вона пока воцину оп'ять оттягне, то мусиш оставлять для пчоли, шоб оставалось. Бо ж так всьой забери, то вона могтима даже покинуть того вулика і перейти десь в другий»* (с. Літвиця Дбр. Срн.) [13]. Зайвий мед намагалися забрати, щоб не спричинити надмірного роїння: *«... бачте, як навесні приглядіть, так они меньше роятьса, побольше роботи роблять, а так вельми рої часто выпускають»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13].

Найчастіше кількість меду визначали за допомогою палички, якою протикали соти: *«А навесні, оно вже чуть пчоли пошлі на пашу, ну вже сталі робіть обльот, одкриваю довж, дівлюсь, значіт, шо там напало. Шо вічістів і дівлюсь, возьму, значіт, дубчіка і так проз теє, проз мед, на той край, по той край, до того проткну, чи є мед. І я вже на палочці бачиш скілька меду ше є, осталоса от зимовлі. Бо може нема, то треба пудставіть для їх, а як є, то, якишо багато меду і йдуть добре уже на пашу, несут облож, це шо на лапках, облож, то шо може треба, то ше й однять, хай носять нові»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13].

Найдавнішим способом вибирання меду із бортей і колод є підрізування його через довж – поздовжній отвір у борті і колоді. Він залишався єдиним упродовж багатьох віків, так як при вибиранні меду із бортей іншого способу не існує. Навіть коли на Поліссі поширились колодні вулики, то початково їх конструкція на 100 % повторювала борті. Усі старі колодні вулики (вони ще й тепер зустрічаються у багатьох поліських селах) була «похратними», тобто видовбувались через довж, в результаті чого форма камери була наближена до трапеції. На рівні довжі – прямокутник, а зверху над довжею – трикутник. Саме ота верхня частина і називається «похраттю». «Головою», «гвоздьом», іноді «бортю», називають верхню частину будь-якого колодного вулика. Процес підрізування меду з орієнтуванням на довж, на Рокитнівщині називають «присеч» – від «присікати»: *«Присеч називаєтса... Присекаю, да»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13].

Коли медяр глядів бджіл у бортях, він вирізував лише нижню частину зібраного меду, рівняючись на висоту довжі – те, що нижче довжі, забирали собі, а те, що вище – залишали бджолам на зиму. В окремих селах нижню частину «похраті» («голови», «борті»), розміщену над довжею, називали «потолок», «борода» або «чолка». Саме на неї орієнтувались при «присіканні» меду: *«... десь тута потолок, это для їх, а це, шо остальне, это вже для мене»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13]; *«Я так знаю, скількі в мене вулей займає, скілько похрать. Я одризаю по чолку, так як довж видовбана, так я по чолку одрезав до низу. А вверху похрать всю з медом покинув (бджолам – А. Д.)»* (с. Єльне Рктн. Срн.) [13].

При вибиранні меду, обов'язково брали до уваги висоту довжі і товщину борті чи колодного вулика: *«Так, по борть (голова – А. Д.)... от довж занімеєт, те, шо откриваєтса, от я оставляю їм. Я знаю, шо в мене там запас є, то я роблю ровну присеч»* (с. Познань Брзс.

Срн.) [13]; *«А їм оставляєм на зиму, щоб на зиму було. Всього мед не забирається. Отак, припустім, ну пудризуємо. Ну да, смотря, так дивиса, бо є довж довша, є коротча. Ну, воно, бачите, дивитесь, якщо сем'я файна і бачите, мона й тако довж зробить. Таки ж воно мешають, навіть пуд верхом отако. А є і ціє. Ну, в середньому таке даєш, кілограм щоб з восєм меду було їм, да й таке. Бо як з низу мед є, то вже зверху тоже мед є»* (с. Князівка Брз. Рвн.) [13].

Якщо похрять борті чи колоди була невеликою, то бортники залишали бджолам меду нижче на два-три пальці від рівня довжі: *«Смотря як вон там видовбаний. Єслі туди видовбаний глибоко вверх, значить ми режом ровно (з довжею – А. Д.). А єслі туди слабо, оставляємо на два, на три пальци ніже, щоб їм був запас... А якщо є там большиа дирка, якщо дупленате було, то режут рувно із етим (довжею – А. Д.)»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13]; *«Як покойний батько учив мене, то одбірав мед, то три пальци од довже, три пальци оставляй. Нище. Оставляй меду на на зіму їм. А те пудризав»* (с. Купель Рктн. Срн.) [13]; *«А якщо уже там бідно, маловато, я вже оставляю їм пальцюв два ніжей»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13].

Більше меду залишали і в тому випадку, коли бджолина сім'я була слабкою. Щоб вона перезимувала, часто меду взагалі не чіпали, підрізуючи лише суху вощину: *«Но, вже як вибіраєм, смотря який вулік... Вони заполняють тоже, слухайте. Ну то вже ж глядиш, як там, скоко там сантиметров оставляєш... як слабейка семня, не наносіть ничего, да воску трошкі одризал, меду обше не зачипав, щоб осталіса живие»* (с. Кам'яне Рктн. Срн.) [13].

Подекуди, при глядінні бджіл, користувалися не «пальцями», а іншими народними мірами. У ряді сіл бджолам залишали на «корх» («кор», «кулак», «долоня» – ширина долоні, чотири пальці) нижче довжі: *«Батько мене вчив..., сколько на зіму оставлять пчолам... отак пудрезаєш по довжі, да. То... на корх, смотря яка голова у вуліка»* (с. Дроздинь Рктн. Срн.) [13]; *«... на кор кїдав, а той решту меду всьой забирав... На кулак. На кор... Колісь, то кор»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13]. Подекуди, залишаючи меду на «корх», орієнтувались ще й на те, щоб «очі» борті чи колоди були в меду: *«... шоби очи були в воску... Так плаха, і на корху»* (с. Луко Влдм. Врс.) [13].

Окремі респонденти ще пам'ятають давній звичай міряти мед у колодах п'ядями, залишаючи бджолами на п'ядь нижче від верхньої частини довжі: *«А якщо туда голова неглибока, то на п'ядь... Это стопроцентово, шо рой... Виживе й йому хватить»* (с. Дроздинь Рктн. Срн.) [13]; *«... десь тако, п'ядь од того снета... На долоню, на п'ядь там, як хто. А те, все остальне вниз, вирізували і забирали мед. Аж до низу»* (с. Хотин Брз. Рвн.) [13]; *«Я на зиму міраю на п'яді. Ото до сіх пор режу, як є мед, то забрав, як воск, тоже забрав, а те вже не лезь»* (с. Борова Рктн. Срн.) [13].

Інколи, щоб бути впевненими, що бджолам вистачить на зиму їжі, бортники намагались залишити комахам побільше меду, тому підрізували його не зверху, а посередні довжі: *«Брالی, большинство, посеред довжи. Да. Это, посеред довжи этой вибиралі, а это остававс. То єслі багато тут меду, то навесне ше й достанем меду»* (с. Кам'яне Рктн. Срн.) [13].

Окремі бджолярі, щоб визначити, скільки меду залишити бджолам на зиму, замість традиційних мір, вимірюють використовують лінійку: *«Да. Бере лінейка і мірає. Дивишся, яка сим'я більш-мени. Мераєш, скільки меду є. А сьо треба забрать, одризать. І їм хватає на зиму. А це вже мой. Отако десь приблизно. А те, як подризуєш, то вже мой мед»* (с. Губків Брзн. Рвн.) [13]; *«В голові самий мед. Оце все вирізав. Знизу. Отако ше, дивітса, ше сантиметрув тридцять кїнув в голові. То то їм на зиму. Вони собі назбирали»* (с. Березина Влдм. Врс.) [13].

Таке часткове підрізування меду приводило до старіння вощини у верхній частині борті і колодного вулика і могло спричинити появу шкідників. Щоб цього не трапилось, раз на кілька років вощину вирізували повністю. Найчастіше це робили один раз на два-три роки і обов'язково навесні, коли бджоли вже йшли «на пашу», тобто могли забезпечити себе харчами: *«Забирав. Всьой геть одризував. Вибирав усей геть з вулля... І раз на три годи брав... старий мед. Значить, оновляв верхній мед, щоб там нічого не завелось»* [13]; *«Два роки проходить. Після двох років вони вирізають весною весь мед»* (с. Березники Ємлч. Н-В.) [13];

«Але буває те, що як уже нескілько год, уже він старий, то подрезаєш доверху поступово... Щоб поміняти. Щоб оновити вощинуку» (с. Михалин Брз. Рвн.) [13].

Другий спосіб вибирання меду – підрізування його по вертикалі – з голови до низу, забираючи рівно половину: *«В одному році одну половину. В другому – другу... Значить, половину вибирають меду. А половину оставляють, з того рацоту, щоб їм хватило на зиму»*; *«... одну сторону вирізає, скільки мона достати... Отак узяв, вирізає три сталники чи скоко, а це оставляю. А на следующий год вони зробили це, поновили. То я оце, стару вощину. Так. До половини. І вошина наново робиться»* (с. Велика Глумча, Лука Ємлч. Н-В) [13]. Для цього відкривали довж, ставили ніж вертикально і вирізували весь мед аж до голови. Другу половину залишали бджолам. Цей спосіб підрізування є дуже раціональним, адже виходило, що кожних два роки забирали ще й стару вощину, яку бджоли поновлювали.

Підтвердженням гуманного ставлення бортників до бджіл є запис із с. Соломир (Зрчн. Врс.). Він свідчить про те, що при вирізуванні меду, бджолярі не знищують бджолині рої: *«Батько... одкріє кришечку знизу. Там в його стоїть етой, димар із низу. А дим наверхі, щоб вони не розбігалися. Вони в кучечку, він їх покропить водичкою тепленькою. Вони сядуть там. Він їх одгортає рукою, я бачив. Ножом обриває (мед – А. Д.). Обриває знизу до верху. Вони... на дно зберутся. То він дасть їм (димам – А. Д.), то вони перелазять на другу (сторону – А. Д.) уже. Вони вроді би знали, ети пчоли, шо їх уже трогають. Так уже кожного году чипають. Вони вже переходять на другу сторону»* [13].

Третій, порівняно новий спосіб глядіння бджіл – через голову, де завжди найчистіший мед. Він можливий лише в колодних вуликах, видовбаних не через довж, а зверху. У такому випадку колоду в голові закривають «кружками». При глядінні бджіл їх дістають і підрізають певну частину меду: *«Одкриваєм голову і вибираєм той мед»* (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [13]; *«Коли взятюк є, голову одкрив, цього кружечка такого, а там чистий. Там ни черви нема, ничего. Вони запас собі роблять. Вот і взяв»* (с. Червона Воля Грд. Н-В) [13]; *«... вони старалися з голови мед брать. То там розплоду нема, там чисти, закрити мед»* [13]. В голові вирізували приблизно половину меду: *«Половина в голові одрезаєм, а на зиму оставляєм чуть-чуть. Ну, половину оставляєм, половину вирізаєм»* (с. Городище Дбр. Срн.) [13]. Зазвичай, взявши мед в голові, підрізували ще й знизу, через довж. Вибирання меду в голові практикують у домашньому колодному бджільництві. Це можливо робити в міру накопичення меду.

Часто мед з голови вибирали влітку, в період активного медозбору: *«Літом з голови. Полностью вибирал мед. Як є вощина в його в запасі, цей виск, чистий, шо без меду, то тудя їх натикав. То вона скоріше обратно заносивала. Бо то все готове. А не було, то він ето, так закривав і вона действовала. Та несе тут той виск, а та мед за тею. Отак було»* (с. Борова Зрчн. Врс.) [13].

Окремі бджолярі засуджують практику вибирання меду через голову, називаючи це жадібністю. Адже в голові – запас, який бджоли роблять собі на зиму. Окрім того, вибираючи зверху, бджоляр не може визначити, скільки меду залишається і чи вистачить його бджола: *«... це жадность уже така, шо круз голову доставали. Бо там критий мед є і всьо. І отуда, вже не видно, шо там остається»*. Респондент наголошує, що колись меду з голови не брали: *«Батько оставляв половину, значить, отак от. І мед був невыводний»* (с. Лука Ємлч. Н-В) [13].

Слід відзначити, що такий, доволі неморальний, стосовно бджіл, спосіб глядіння поширений не тому, що бджолярі не люблять бджіл і забирають у них найкращий мед. Він став можливим завдяки поширенню цукру і поширенню практики підгодовування домашніх бджіл: *«Спочатку зверху вирізуєш, а потім відкриваєш і знизу. Бджолам п'ядей дві. Як нема, то весною підкормлюю сахаром. А як є мед, то розколотиш мед і ставиш мед»* (с. Зелень Дбр. Срн.) [13].

Так як традиції годування лісових бджіл не було, то коли молодий рій наносив мало меду, його зовсім не брали. Адже підгодовування цукром і медом у колодних вуликах характерне лише для домашнього бджільництва.

Щодо кількості меду, який можна було вибрати з борти чи колодного вулика, то це залежало від багатьох факторів: розміру бджолиного житла, розміру і потужності бджолиної родини, погодних умов (сильна спека, дощі) і природних факторів (наявність медоносів). Тому з однієї борти чи колоди можна було взагалі нічого не взяти, залишивши все бджолам для зимівлі, або ж, навпаки, дістати значну кількість меду: *«Смотря яка семня і шо вона удбала? Єнчи раз мона й кілограм тридцять вибрать і больше, а мона полезть і ничего не набрат»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13].

Важливим маркером у глядінні бджіл виступає вік бджолиної сім'ї. Молоді бджоли приносять менше взятку, тим більше, що їм приходиться спочатку потурбуватися про облаштування житла, наприклад, зробити вощину.

Не має взятку у вуллях, де живе молода сім'я, поселена цього року. Навіть якщо вони принесуть меду, то встигнуть довести його до повної стиглості: *«А де ети (молоді – А. Д.), от вже, бачте, є, шо вони клеять із верха і низу, он клеяний, так? А є таки, шо токо они позаливали, а там до конца вони ше його не довели, вот. То там вже менчий взаток»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]. Значно продуктивніша бджолина сім'я у віці два-чотири роки: *«... якщо вони вже давно поселяниє, вже нескілько годов, то вони тис луччис. А которис молодисе., вони не встигають ше перший год. А ото вже, як годов два, три, чериті, вже вони тоді»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13].

Старші пасічники, які ще пам'ятали довоєнні часи, відзначали, що в ті роки взятки були дуже великими: *«О! До войны це було багато. До войны було ведер двадцать-тридцать можна брати»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13]. Як бачимо, вимірювання вибраного з бортей і колод меду вживають переважно давню народну міру об'ємів – відро. З хорошого бджолиного житла, при добрих взятках раніше можна було отримати навіть п'ять-шість відер меду, з меншого – три-чотири: *«Можна вируизать п'ять-шисть відер. Именно з такого здорового. Да. За один. Четири відра, три., як менши»* (с. Осни Лгн. Крст.) [13]. Сучасні бджолярі добрим вважають рік, коли з вулля вдалося вибрати 2–2,5 відра меду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі проаналізованих польових матеріалів та літератури можна зробити висновок про те, що термін «глядіти бджіл» («глядеть пчол») бортники Правобережного Полісся України вживали у значенні вибирати мед. Інколи зазначене поняття вживали у значенні доглядати за бджолами. Процес вибирання меду в окремих селах номінували поняттями «дивитись», «подглядати».

Проведене дослідження показало, що в основі глядіння бджіл лежать різні чинники, які визначили календарні терміни зазначеного процесу: народний святковий календар, хліборобський календар, розвиток медоносних рослин, етапи річного циклу життєдіяльності бджіл.

З'ясовано, що основними календарними маркерами були свята. Найбільш раннє глядіння бджіл відбувалося напередодні Першого Спасу (Маковея). У цей день відбувається ще й перше освячення меду. Однак можна стверджувати, що цей звичай є більш пізнім і утвердився з поширенням домашнього колодного бджільництва, яке можна номінувати як домашнє бортництво. Розміщення вуллів на садибі або біля неї дозволяло бджолярам, не витрачаючи багато часу, більш регулярно перевіряти стан бджіл і кількість меду. До більш ранніх віднесемо і глядіння бджіл напередодні Другого (Яблучного) Спасу і Сплення (Успіння Пресвятої Богородиці). До давніх традиційних термінів глядіння бджіл віднесемо наступні календарні маркери, з якими пов'язані і медоносні рослини, і певні етапи біологічного розвитку бджіл. Це Пречиста (Різдво Пресвятої Богородиці), Здвиження, Покрова.

Зважаючи на те, що бортництво було допоміжним заняттям, значну роль в догляді за бджолами відігравав народний хліборобський календар. До бджіл ішли у вільний від основних робіт час – ранньої весни, до початку хліборобський робіт і восени, після їх завершення. У глядінні бджіл такими аграрними маркерами були жнива і копання картоплі. Однак, зважаючи на те, що жнивний період завершується до Спасу, а масове вирощування картоплі на Поліссі почалося лише з кінця XIX ст., зазначені терміни також можна вважати доволі новими у бджолярському календарі.

Третя група маркерів, якими позначають початок глядіння бджіл – завершення збирання меду з найбільш пізнього поліського медоносу – вересу.

Четверту групу календарних маркерів складають певні етапи життєдіяльності бджіл, зокрема, завершення періоду червіння, тобто відсутність черви. Багато респондентів відзначали, що бджіл слід глядіти тільки після того, коли бджоли не червлять. Тоді і бджіл не потрібно вбивати і мед уже чистий, без розплуду. Такі погляди суперечать доволі утвердженій серед науковців думці, що для бортництва характерна роєбійна система глядіння бджіл. Респонденти звертають увагу і на стиглість меду – до Пречистої і Покрови він досягає, стає густішим і не так витікає при вибиранні. Має значення і температурний режим – глядіти бджіл потрібно тоді, коли ще не прийшли сильні холоди і бджоли не пішли на зимівлю.

Якщо восени бортники глядять бджіл – вибирають мед, то навесні підглядають їх – підрізують мед, що залишився після зимівлі. Одна бортники роблять це під час чищення бортей і колод, залишаючи дешицю меду бджолам для харчування до початку взятків, інші тоді, коли бджоли вже йдуть в поле. Останній звичай також можливий лише в домашньому бортництві, тому що ніхто не піднімався до лісових бджіл двічі за весну. З домашнім колодним бджільництвом пов'язаний і звичай підглядати бджіл на свято Теплового Олексі або Благовіщення. Весняне підглядання бджіл проводять не тільки з тим, щоб отримати мед, але й з метою зменшити інтенсивність роїння, чому сприяє достатня кількість меду у вулях.

Вибирання меду із бортей і колодних вуликів залежить і від урожаю меду в той чи інший рік. Якщо літо медоносне, бджіл глядять восени, а навесні, під час чищення вуллів, підглядають, тобто підрізують залишки меду, залишаючи частину для того, щоб бджоли мали чим харчуватися до початку взятку.

Слід відзначити, що поширення домашнього колодного бджільництва дозволило частіше глядіти (підглядати) бджіл. Бджолярі відзначали, що вони підглядають бджіл після цвітіння садків, акації, а також у будь-який час, дивлячись на заповнення вуллів.

Зафіксовано кілька способів глядіння бджіл. Найдавнішим способом було підрізування меду через довж у нижній частині бортей і колодних вуликів. Основним маркером тут був розмір довжі. Кількість меду, який можна було вибрати, залежала від багатьох факторів, тому корегувалася народними мірами: «палець», корх, п'ядь, визначалася за допомогою палиці, а пізніше – лінійки. При такому способі раз на два-три роки навесні бортники вирізували весь мед, щоб оновити вошину. Другий спосіб глядіння бджіл – вирізування меду через довж вертикально – в одному році одну частину, в іншому – другу. Третій спосіб – вибирання меду зверху колоди, через голову. Застосування цього способу можливе лише у суцільнодовбаних колодних вуликах, де голова закривається кружком. Разом з тим, вибирання меду зверху обов'язково поєднувалось з підрізуванням сухої вошини в нижній частині колоди.

Разом з тим варто відзначити зміни у глядінні бджіл, що відбулись в останні десятиліття. Вони спричинені значним скороченням медоносів, у зв'язку з тим, що багато поліських земель не обробляються, не сіються культури, що були традиційними медоносами, наприклад, гречка та ін. А поширення монокультур (соняшнику, кукурудзи) і застосування хімічних засобів при їх обробітку викликає масову загибель бджіл і приводить до того, що бджолярам вже немає чого глядіти. Негативний вплив на медозбори мають погодні умови останніх десятиліть: холодні весни, дощі і спека, які істотно зменшують продуктивність бджіл.

Дальшого дослідження потребують пристосування і ємності для вибирання меду; способи його переробки і зберігання; традиції, пов'язані з вибиранням меду, звичай частування нововибраним медом та ін.

Література

1. Бортництво Полісся. Київ: Мистецтво, 2020. 223 с., іл.
2. Заглада Н. Етнографічна експедиція на Полісся. 1934 рік / Підготувала В. Борисенко. *Родовід*. 1992. № 4. С. 26–31.
3. Ковалев И. Живая летопись волынского пасечничества. Житомир: Типография С. М. Штенберга, 1914. 40 с.
4. Ковалев И. Пчеловодство в Волынской губернии по данным анкеты 1912 года. Житомир, 1914. 47 с.: прил., ил.
5. Марчук О. У центрі Рівного – куточок бортництва. Як і чому його роблять двоє науковців. URL: <https://suspile.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (дата звернення 28.06.2022).
6. Мегедь О. Г., Полішук В. П. Бджільництво. К.: Вища школа, 1987. 336 с.
7. Мовна У. Традиційне бджільництво українців: словник етнографічних термінів. Львів, 2015. 360 с., іл.
8. Облікова картка елемента нематеріальної культурної спадщини України. Бортництво. URL: <http://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/бортництво.pdf> (дата звернення 28.06.2022).
9. Панкова А., Нагорнюк О. Дикий мед: коротка історія українського бортництва. URL: https://yizhakultura.com/material/20200314_1057 (дата звернення 28.06.2022).
10. Чебанюк О. «На Теплому Олексі муй батько пчіл глядів». URL: https://gazeta.ua/articles/holydays-newspaper/_na-teplogo-oleksi-muj-batko-pchil-glyadiv/332763?mobile=true (дата звернення 28.06.2022).
11. Ostatni bartnicy Evropy których spotkałem / Krzysztof Hejke. Warszawa: Wydawca «Sądecki bartnik», «Terra Nova», 2017. 296 s.
12. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Ратне-2011: Матеріали польової етнографічної практики у Ратнівський район Волинської області.
13. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Лугини-2005, Рокитне-2006, Сарни-2008, Володимирець-2009, Зарічне-2010, Ємільчине-2011, Володарка-2012, Камінь-Каширський-2012, Березне-2013.

References

1. Bortnytstvo Polissia [Beekeeping of Polissya]. Kyiv: Mystetstvo, 2020. 223 s., il. (in Ukrainian).
2. Zahlada N. Etnohrafichna ekspedytsiia na Polissia. 1934 rik [Ethnographic expedition to Polissia. 1934 year] / Pidhotuvala V. Borysenko. *Rodovid*. 1992. № 4. S. 26–31. (in Ukrainian).
3. Kovalev Y. Zhyvaia letopys volynskoho pasechnychestva [Living chronicle of Volyn beekeeping]. Zhytomyr: Typohrafiya S. M. Shtenberha, 1914. 40 s. (in Russian).
4. Kovalev Y. Pchelovodstvo v Volynskoi gubernii po dannym ankety 1912 goda [Beekeeping in the Volyn province according to the questionnaire of 1912]. Zhytomyr, 1914. 47 s. (in Russian).
5. Marchuk O. U tsentri Rivnoho – kutochok bortnytstva. Yak i chomu yoho roblat dvoie naukovtsiv [In the center of Rivne is a corner of beekeeping. How and why it is made by two scientists]. URL: <https://suspile.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
6. Mehed O. H., Polishchuk V. P. Bdzhilnytstvo [Beekeeping]. K.: Vyshcha shkola. 336 s. (in Ukrainian).
7. Movna U. Tradytiisine bdzhilnytstvo ukraintsiv: slovnyk etnohrafichnykh terminiv [Traditional beekeeping of Ukrainians: a dictionary of ethnographic terms]. Lviv, 2015. 360 s., il. (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).

8. Oblikova kartka elementa nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy Bortnytstvo [Account card of an element of intangible cultural heritage of Ukraine. Beekeeping]. URL: <http://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/бортництво.pdf> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
9. Pankova A., Nahorniuk O. Dykyi med: korotka istoriia ukrainskoho bortnytstva [Wild honey: a brief history of Ukrainian beekeeping]. URL: https://yizhakultura.com/material/20200314_1057 (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
10. Chebaniuk O. «Na Teploho Oleksy mui batko pchil hliadiv» [On the day of Warm Oleksa, my father chose honey]. URL: <https://gazeta.ua/articles/holydays-newspaper/na-teplogo-oleksi-muj-batko-pchil-glyadiv/332763?mobile=true> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
11. Ostatni bartnicy Evropy których spotkałem [The last Evropy honey hunters I met] / Krzysztof Hejke. Warszawa: Wydawca «Sądecki bartnik», «Terra Nova», 2017. 296 s. (in Polish).
12. Arkhiv Muzeiu etnografii Volyni ta Polissia pry VNU imeni Lesi Ukrainky [Archive of the Museum of Ethnography of Volyn and Polissia at Lesya Ukrainka Volyn National University], fund, Ratne-2011: Materialy polovoi etnografichnoi praktyky u Ratnivskiyi raion Volynskoi oblasti. (in Ukrainian).
13. Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissya of the State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters [Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters], funds, Lugini-2005, Rokytno-2006, Sarny-2008, Volodymyrets-2009, Zarichne-2010, Yemilchyn-2011, Volodarka-2012, Kamin-Kashirsky-2012, Berezne-2013. (in Ukrainian).

Умовні скорочення

- Брзв. Срн. – Березівська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Брзн. Рівн. – Березнівська ТГ, Рівненський р-н, Рівненська обл.
 Брш. Н-В – Барашівська ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Влدم. Врс. – Володимирецька ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Влш. Жтм. – Вільшанська ТГ, Житомирський р-н, Житомирська обл.
 Грдн. Н-В – Городницька ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Дбр. Срн. – Дубровицька ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Ємлч. Н-В – Ємільчинська ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Зрчн. Врс. – Заріченська ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Івнк. Вшг. – Іванківська ТГ, Вишгородський р-н, Київська обл.
 К-К К-К – Камінь-Каширська ТГ, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл.
 Кстп. Рівн. – Костопільська ТГ, Рівненський р-н, Рівненська обл.
 Лгн. Крст. – Лугинська ТГ, Коростенський р-н, Житомирська обл.
 Лкн. Врс. – Локницька ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Млц. Срн. – Миляцька ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Олв. Крст. – Олевська ТГ, Коростенський р-н, Житомирська обл.
 Рктн. Срн. – Рокитнівська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Спр. Квл. – Самарівська ТГ, Ковельський р-н, Волинська обл.
 Срн. Срн. – Сарненська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Стрс. Срн. – Старосільська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Трск. Квл. – Турійська ТГ, Ковельський р-н, Волинська обл.